

**МИСТЕЦЬКІ ІНТЕРВЕНЦІЇ В УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР:
ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ МІСТО
ЗАВДЯКИ ХУДОЖНЬОМУ ВТРУЧАННЮ**

*(оглядова довідка за матеріалами
преси та інтернету за 2019–2021 рр.)*

У кожній країні, в кожному місті є особливі простори. Ці місця зазвичай сприймаються як темпоральна аномалія, де різні історичні часи співіснують в одній площині. Іноді цей простір може поширюватись на ціле місто, іноді – присутній лише локально, а інколи, для особливо гострого його усвідомлення, потребує художнього втручання [1].

В основі поняття інтервенції (з лат. *втручання*) – лежить взаємодія з уже існуючою роботою, публікою або простором. Інтервенція передбачає певне «вторгнення» твору мистецтва в конкретний простір, ситуацію або ж навіть іншу мистецьку роботу з метою трансформування, взаємодії та привертання уваги до самого акту інтервенції [2].

Художники, скульптори, арткуратори, фотографи, архітектори відшукують такі місця по всьому світу, перетворюючи їх на локації для своїх «епізодів» – саме цим словом сучасний італійський художник Жан Марія Тосатті позначає свої інсталяції, аби підкреслити їхню тимчасовість [1].

Децентралізацію мистецьким об'єктом культурного середовища та його вплив на публічний простір вивчають і науковці, й митці, адже цей простір одночасно видозмінюється в культурному чи соціальному плані.

Через творчість, переосмислення, реакцію глядачів, діалог між митцями й суспільством художники досліджують те, як впливають політичні, геополітичні, культурні, соціальні зміни на загальну світову динаміку та кожен окрему місцевість [3].

Підсвічені мости Лондона (Велика Британія), на яких звучить музика, написана в Гілдохолській школі музики й театру; перший у світі плавучий артцентр на Сені (Франція), в якому представлені роботи художників із усього світу; графіті одного з найвідоміших та найепатажніших вуличних художників Бенксі у публічному

просторі Венеції (Італія), – усі ці мистецькі інтервенції створено завдяки бажанню митців привернути увагу містян до мистецтва й соціальних проблем [4; 5; 6].

За допомогою сучасного мистецтва – скульптури, інсталяції, перформансу – митці показують, як бачать сьогодні реформи у просторі, що їх оточує. І мова тут не тільки про територію міста, в якому вони перебувають, а й про простір метафізичний, особистісний, простір між людиною та природою, людиною і Всесвітом [3].

17 квітня 2021 року у Києві презентували проєкт «Блакитний лабіринт», мета якого – через художні об'єкти та інтервенції у міське полотно створити маршрут уздовж річки Либідь, що, на думку організаторів, поверне Либідь на карти міста та стане кроком до перетворення численних річок та струмків Києва на місця для споглядання природи й відпочинку.

«У Києві чимало малих річок, до яких ми не маємо доступу і які варто повернути до повсякденного життя киян, як це зробили у Південній Кореї, Франції, – зазначив урбаніст, засновник Агенції просторового розвитку *Zvidsy* Олександр Шевченко. – Ми обрали річку Либідь, оскільки вона є перспективною, нею вже опікувалося ГО „Либідь Є“, організовуючи толоки. До нашого проєкту долучилися українські та французькі митці».

У межах проєкту відбулася лекція-обговорення «Про малі річки: погляд художників та якісний міський простір» від спеціалістів із галузей урбаністики та мистецтва України й Франції.

Серед художніх об'єктів та інтервенцій, які представили на території наземної частини Либеді – регата корабликів художниці Алевтини Кахідзе, створених із органічних матеріалів, та мозаїки французького митця *Gilbert1* й анонімної київської артгрупи *Pomme de Boue*.

«На жаль сьогодні річка Либідь є технічною водоймою, а не місцем рекреації, куди люди приходять відпочивати з дітьми, проводити свій вільний час у вихідні. Хочемо звернути увагу на цей її потенціал», – підкреслив О. Шевченко.

Як зазначають організатори, малі річки об'єднують Київ в одне ціле і створюють блакитні коридори. Якщо пам'ятати про них, можна ревіталізувати публічні простори, підтримати міське біорізноманіття, збалансувати тепловий острів, тобто зменшити середню температуру повітря столиці.

«Блакитний лабіринт» – проєкт про цілісність міського простору у форматі українсько-французької мистецької резиденції, який виконується в межах програми міжнародної співпраці *House of Europe* та ініційований Агенцією *Zvidsy* у партнерстві з ГО «Либідь Є» та Французьким інститутом в Україні.

Художниця Алевтина Кахідзе зазначила, що саме завдяки проєкту дізналася про річку Либідь, про те, які брудні та закриті для людей зараз її береги, й вирішила намалювати плакати, які розказують сумну історію річки від імені самої Либеді, а

також нагадують людям про відповідальність – щоб кияни дізналися більше й могли спільно змінити ситуацію [7].

У жовтні 2019 року на території інноваційного парку *UNIT.City*, розробленого студією ландшафтної архітектури *Kotsiuba*, було відкрито артоб'єкт під назвою «Маяк». Колишню заводську трубу переобладнали у світлову інсталяцію, що має символізувати краще майбутнє. Світловий промінь із неї може досягати висоти ста метрів. Раніше всередині труби облаштували «Кінотеатр 360», де завдяки кільком проєкторам можна створити ефект 3D-простору й повного занурення.

Житловий комплекс *CHICAGO Central House*, на відміну від багатьох ЖК у Києві, не закритий парканом, а навпаки – прагне інтегруватися у міське життя. Під час роботи з фасадом архітектури переосмислили американську архітектуру, характерну саме для Чикаго, тому візуально комплекс нагадує поєднання різних за висотністю та оздобленням будинків. Особливістю комплексу став скляний куб високою майже 15 метрів із медіаскульптурою всередині. Цей артоб'єкт презентує еволюцію матеріалів від дерева – до бетону, скла та цифрових мереж у вигляді абстрактних форм та об'ємів. Крім того, цифрова структура постійно змінюється під впливом інформації про трафік, погоду, кількість телефонних дзвінків, що дозволяє зображенню передавати ритм міста. Щоб досягти реалістичної ілюзії об'єму, скульптури в кубі та віртуальні тіні на інсталяції щопівгодини підлаштовуються під освітлення на вулиці [8].

Варто сподіватися, що завдяки таким мистецьким інтервенціям та діям проєкти повернуть киянам пам'ять не лише про малі річки, а й про історію самого міста, його філософію, зв'язок минулого й майбутнього.

Українська кураторка Катерина Рай переконана, що митці мають пропонувати суспільству складні сенси, які можна було б відчитувати не один рік. На її думку, будь-який мистецький об'єкт завжди є домінантою у просторі – він має бути доречним, тобто бути осередком сенсів, які враховують історію певного місця і меседж спільноті, якій його пропонують. І об'єкт повинен не просто оздоблювати місце, де розташований, а й аналізувати його, давати глобальні відповіді на глобальні питання.

«Мені здається, що мистецтво сьогодні має “вибивати” людину з її звичного стану, з її зони комфорту. Бо людина ХХІ століття заглиблена в діджитал-світ і абсолютно не стикається з цією реальністю. Тому митець ніби допомагає людині відновити зв'язок із реальністю або навіть вижити у місті, адже скульптура, втручаючись у простір великого міста, часто допомагає людині зорієнтуватися серед величезної кількості архітектурних форм», – каже К. Рай [9].

2019 р. у Центрі сучасного мистецтва М17 в Києві було презентовано проєкт «Реформуєчи простір», у межах якого відбувся форум, присвячений проблемам взаємодії публічного простору та скульптури.

«Ми прагнемо, щоб про українських художників частіше говорили на міжнародній арені, й хочемо налагодити взаємодію публічного простору та скульптури, – зазначила директорка центру сучасного мистецтва M17 Наталія Шпитковська. – Ми запросили провідних експертів у сфері скульптури й архітектури, щоб вони ознайомилися з сучасним українським мистецтвом та з нашим містом, щоб відчули його, зрозуміли й допомагали нам його розвивати» [10].

Серед закордонних гостей, які відвідали подію, були Хелен Фібі – керівниця кураторської програми Йоркширського скульптурного парку – одного з найвідоміших у світі; Стелла Іоанноу – співдиректорка Лондонського проєкту *Sculpture in the city*, завдяки якому на вулицях Лондона встановлюють сучасні скульптури; Ліза Парола – незалежна кураторка, консультантка Фонду Маріо Мерца в Турині, який активно займається розвитком скульптури в Італії.

Експерти обговорювали питання доцільності та необхідності сучасної міської скульптури, пропонували різні точки зору на розуміння концептуального об'ємного мистецтва найпотужніших сучасних скульпторів і їхній вклад у покращення життя міст.

Хелен Фібі зокрема зазначила, що скульптура виступає не тільки як об'єкт, а як інструмент реорганізації суспільства, адже може впливати на оточення.

У межах проєкту було представлено роботи українських митців Назара Білика, Олексія Золотарьова, Сергія Петлюка та зірки світової скульптури Жауме Пленси, твори якого можна зустріти в центрі Помпиду в Парижі, галереї *Tate* у Ліверпулі, музеї сучасного мистецтва у Нью-Йорку та інших [11].

Каталонський митець Ж. Пленса відомий своїми монументальними скульптурами-інсталяціями, в яких із літер, звуків, світла посеред буденного середовища постають масштабні антропоморфні фігури. Його витвори прикрашають простори вулиць і парків по всьому світу, привертаючи увагу мільйонів глядачів. Їх встановлено в кількох містах Іспанії, Франції, Японії, Англії, Кореї, Німеччини, Канади, США тощо. У своїх масштабних роботах художник зображує людські силуети та обличчя в незвичний спосіб, використовує підсвічення. До слова, його шеститонну скульптуру сидячої людини, зроблену з металевих літер, – «Будинок знань» – 2012 р. представляли в Україні [12].

Н. Шпитковська наголосила, що актуальність проєкту важко переоцінити, адже відбувається реформування міст, і всім потрібно розуміти, наскільки важливо сьогодні при розвитку архітектурного проєкту вписувати його в контекст міста, яка естетична цінність об'єкта, що побудований. Для того, щоб це зрозуміти, за словами менеджерки, потрібна колаборація скульпторів, художників, архітекторів. «Ми готові влаштовувати дискусії про зміну підходу до забудови, залучаючи девелоперів, бізнес, представників міської влади, зарубіжних експертів. Хотілося б, щоб забудовники не ставилися до нерухомості суто як до комерційного проєкту, бо будь-який

побудований об'єкт впливатиме на людей, і важливо зробити, щоб це середовище працювало якомога краще», – сказала вона [3].

Проте тут важливо зрозуміти, наскільки художник може втручатися в міський простір, чи відіграють мешканці міста хоч якусь роль у цьому, і на кому лежить відповідальність за встановлення та доречність артоб'єктів.

На ці питання намагалися знайти відповіді учасники дискусії про місце мистецтва у місті, яка відбулася у вересні 2019 року в артрезиденції *Radius*.

Митці, урбаністи, куратори, серед яких зокрема були дослідниця сучасного мистецтва та кураторка *Radius i Frontier* К. Рай, італійський художник Паоло Пероні та кураторка й лідерка креативного напрямку Українського кризового медіацентру Олеся Драшкаба, підняли такі важливі теми, як публічний простір, виклики для художників, можливі формати співпраці митців із іншими стейкхолдерами.

П. Пероні висловив думку, що не існує якихось універсальних форм чи рішень, що пасували б для будь-яких міст за будь-яких обставин, адже кожне місто потребує особливих ідей та унікальних форм.

Художник зауважив, що головним аспектом у пошуку рішень для міських об'єктів є бачення самого художника: якої мети він хоче досягти та що саме може запропонувати. Тут треба враховувати не тільки можливості заповнення простору, а й лакуни у потребах населення – містян, які будуть взаємодіяти з цією пам'яткою.

Урбаніст Костянтин Колесніков зазначив, що українцям не вистачає хороших просвітницьких міських та культурних проєктів, де можна було б не тільки обговорювати, а й творити, бо коли міське мистецтво динамічне – це цікаво, але його не потрібно виставляти там, де хочеться.

«Щодо доречності – твір мистецтва може бути чудовим сам по собі й навіть пасувати конкретному місцю. Але він уже недоречний, бо цей простір перевантажений, – пояснює К. Колесніков. – На жаль, топові сучасні художники прагнуть розміститися десь у центрі, щоб якомога більше людей споживало їхню творчість. Так мистецтво відходить усе далі від своєї суті, перетворюючись на атракціон».

Саме доречність, на думку кураторки Олесі Драшкоби, є найбільшим викликом для сучасних митців у Києві. Тобто віднайдення тієї форми й того публічного простору, де мистецтво буде доречним і знаходитиметься на своєму місці, а відповідальними за це будуть усі.

«Мені здається, – каже вона, – що відповідальність за свої дії та слова, а також за ризики – це якраз той момент, якому українцям потрібно вчитися. До того ж важливо розподіляти відповідальність між людьми та напрямами. Зрозуміло, що місто відповідає за те, щоб усе було законно. Влада також має оцінити, наскільки об'єкт вписуватиметься в контекст; чи містить він певні меседжі, які місто хотіло би пропагувати; проконтролювати, щоб він не заважав рухатися людям та транспорту».

Кураторка наголошує, що важливо пам'ятати й про відповідальність глядача, адже в сучасному мистецтві вважається, що глядач теж є частиною мистецького твору, і його зона відповідальності – у веденні діалогу, постановці запитань.

Погоджується з цією думкою щодо нашарування зон відповідальності й кураторка Катерина Рай, зауважуючи, що коли художник виходить із артоб'єктом у публічний простір, особливо якщо він не підготований – не галерея, а *outside*, – то він має бути готовим до компромісів, але ці компроміси не повинні знецінювати оригінальні сенси роботи та творчий задум.

Учасники дискусії зійшлися на тому, що зараз – особливий час, у якому саме мистецтво породжує дискусії, тож не варто шукати універсальних рішень, яких не існує, натомість – проговорювати всі проблемні питання. Також важливо пам'ятати про поділ відповідальності за публічний простір і те, що ця відповідальність має бути чітко артикульована; про необхідність освіти [9].

Саме через низький рівень освіти й неможливість, небажання сприймати мистецтво люди інколи обурюються через абсолютно прийнятні речі, не розуміють і агресивно критикують справді хороші об'єкти, – переконана представниця департаменту культури КМДА Діана Попова, яка у вересні 2020 р. взяла участь у дискусії на тему «Креативність і контроль: міський простір як досвід», що її провели *Kooperativ* та *Port.agency*.

Серед об'єктів, навколо яких точилося найбільше розмов щодо доречності й естетизму, Д. Попова як приклад наводить Театр на Подолі та статую «Протистояння» Олексія Золотарьова, яку відкрили в жовтні 2019 року на бульварі Тараса Шевченка в Києві [13].

На її думку, скульптура «Протистояння» – це спроба оформити у візуальний образ відчуття внутрішньої напруги, конфлікту, нестримної сили, що не піддається контролю розуму. «Головним важелем у житті завжди залишається щось, що є вищим навіть за пам'ять. І таким важелем, що утримує на поверхні, є усвідомлення себе вільним», – сказала Д. Попова [14].

Щодо Театру на Подолі, то його відкрили 2017 р. на Андріївському узвозі за проектом архітектурного бюро *Drozdov&Partners*. Споруда стала одним із небагатьох прикладів сучасної архітектури в Києві, в якому автори врахували історичний контекст, проте не імітували архітектуру певного історичного періоду. Крім того, архітектори прагнули спростити взаємодію між простором театру, відвідувачами й містом, щоб створити «місце для всіх». Складний вхідний портал створює зв'язок між вулицею та простором фое, завдяки якому гості та перехожі самі певним чином перетворюються на акторів та глядачів. Театр на Подолі було неоднозначно сприйнято киянами, проте споруда отримала гран-прі *Ukrainian Urban Awards* – конкурсу,

покликаного визначити найкращі архітектурні проекти України, незалежно від форми, розміру та бюджету, місія якого – покращення якості інфраструктури та середовища міст України [8].

Така ситуація, коли спершу глядачі не сприймають артоб'єкт, проте згодом відторгнення минає й настає прийняття, буває не лише в Україні. Саме так склалося з «Ангелом» Ентоні Гормлі – сучасною сталевую скульптурою, зведеною в Гейтсхеді (Велика Британія). Висота «Ангела» – 20 метрів, розмах крил – 54 метри, вага – 208 тонн, – більше, ніж Статуя Свободи в США. Мистецький витвір Е. Гормлі вважається найбільшою статуєю ангела у світі [15].

«Коли скульптуру встановили, – пояснює К. Рай, – люди 5 років не могли змиритися з таким втручанням у міський простір. Тепер же це емблема їхнього населеного пункту, і люди його обожають, а він сам став класикою, хоча на початку відштовхував» [9].

Креативний директор компанії *Saga Development* Антон Фрідлянд, який також брав участь в обговоренні, зауважив, що варто не забувати про значну відмінність музейного мистецтва від мистецтва у міському просторі: людина може піти на виставку або не піти – у неї є вибір. Та коли об'єкт розташований на вулиці, цього вибору немає. Тому конфлікти й дискусії – це добре. «Абсолютно нормально, коли щось подобається, а щось – ні. Неможливо змусити людину полюбити мистецтво», – каже він [13].

Італійський митець П. Пероні наголошує, що не варто очікувати, що кожен митець буде створювати щось трансцендентальне й надто впливове, а люди розумітимуть усе з першого погляду. Художник пропонує при реалізації проєктів зважати на освітній компонент, а ще переконаний, що при громадських установах мають бути відділи, які працювали б із громадянами, враховували їхні смаки та готували до взаємодії з новими культурними об'єктами. «Це – музеї, культурні фундації та інші профільні інституції, при яких має бути певний потужний відділ, що проводить би екскурсії серед школярів і вчив би “читати” такі об'єкти буквально як вчать читати книжки», – зауважує П. Пероні [9].

Експозицію в музеї чи галереї бачить обмежене коло глядачів, та якщо вивести мистецтво на вулицю, до перегляду й дискусії можна залучити набагато більше людей – таку ідею просуває наразі єдиний в Україні фотофестиваль *Odesa Photo Days Festival*.

Фестиваль виник як рефлексія на початок війни й перетворився на дослідження міста через історії з різних країн, які представлені в публічному просторі. Для виставок організатори обирають локації з історичним контекстом, а теми резонують із суспільно-політичними подіями.

Міжнародний контекст події показує, що в багатьох країнах відбуваються схожі процеси, а люди переживають ті ж емоції.

Серед подій першого фестивалю була вулична експозиція – архівна виставка грузинського фотографа Шалве Алханаїдзе «Паспортна фотографія».

Ці світлини – фотографії людей на паспорт. Можливості робити маленькі фото тоді не було, тож це були величезні портрети селян по 3 метри, які розвісили на вікнах готелю «Великий Московський» на розі вулиці Дерибасівської і Грецької площі в Одесі.

За словами учасників та організаторів виставки, по-перше, це було ефектно й красиво, бо фото великі й чорно-білі, а, по-друге, тут був важливим момент комунікації – людей із Грузії представлено в центрі Одеси. Історично, на Грецькій площі був колись ринок – місце зустрічі культур – і повернутися до цього перетину дозволила виставка «Паспортна фотографія».

Також у межах фестивалю проходила виставка фотографій автора з Кореї, яку представили в Міському саду; фотографій грузинської авторки Нателі Григалашвілі про грузинські села – їхнє життя, зникнення, відсутність підтримки – все те, з чим стикаються й села українські.

Усі публічні місця – одна велика проблема, від нелегальних забудов до знищення історичних будівель і парків, – констатують куратори фотофестивалю.

2019 року куратор проєктів Максим Фіногєєв у межах фестивалю провів акцію «Що будемо?», яка стала реакцією на відчуження міста. Це були фото моделей в одязі з плакатів, на яких зображена незаконна забудова, наклеєні на незаконне будівництво в Одесі.

«Мій посыл спрямований не тільки на архітектурний вигляд прибережної зони, але й передбачає розуміння, які стосунки вибудовуються між жителями, міською владою та забудовниками. Сучасне мистецтво виступає одним із каналів комунікації з суспільством, воно нагадує про виклики, які перед ним стоять. Я сприймаю цю акцію як ще один спосіб наповнення інформаційного простору питаннями, які самі собою не вирішаться. Чим частіше суспільство буде вимагати якісних змін середовища, тим імовірніше, що зможе отримати їх. На моє переконання, без діалогу це неможливо. Жителі повинні стати суб'єктами взаємин у міському житті», – вважає художник.

Експозиції *Odesa Photo Days Festival* імплементують у публічний простір проєкти з історією та соціальним навантаженням, а містяни взаємодіють із виставками. Проте організатори зізнаються, що не можуть спрогнозувати, скільки протримається виставка, адже реакції мешканців бувають різними.

«Корейську експозицію про Монголію зірвали наступного дня. Добу провісіла. Грузинську не чіпали, провісіла відведений термін», – каже засновниця події Катерина Радченко. – На всі публічні місця потрібні дозволи. Фото мають бути ро-

зміщені легально. Кажуть, важлива не тільки інтервенція, а й щоб експозицію побачили. Та великі банери роботи недешево, тож дуже шкода буде, якщо вони проіснують лише кілька годин» [16].

Митець зі Львова Андрій dark_painter, який створив понад 30 робіт для міста – інсталяції, малюнки, постери, скульптури, – зауважує, що «живими» залишилися лише сім, решту – замалювали або зірвали, а одну навіть украли.

«До цього треба бути готовим, – каже він. – Якщо ти зробив роботу на вулиці, вона уже не твоя, це вже суспільна власність».

Художник зазначає, що має певні правила, яких завжди дотримується – він не малює на церквах, пам'ятках архітектури та загалом стінах, яким його робота не потрібна. «Якщо бачу, що малюнок може стіні щось додати, прикрасити її, тоді там його створюю. Звісно, це моя суб'єктивна думка, і я можу помилятися, і люди можуть це розцінювати як вандалізм... Насамперед я роблю це для людей. Моя основна мета – не пошкодити щось чи просто розписати, я намагаюся щось привнести, дати людям для роздумів» [26].

Загалом усі митці, які творять не в закритих приміщеннях, а на відкритих просторах, сподіваються, що їхні мистецькі об'єкти налаштуватимуть глядачів на роздуми й переосмислення філософських категорій, а не спонукатимуть до вандалізму.

Як позитивний досвід тут можна навести приклад фотофестивалю *Arles* на півдні Франції, який показує чудову взаємодію мистецтва втручання в простір і мистецтва офіційного. Зважаючи на те, що місто маленьке, організатори залучають усі можливі локації для експозиції – молоді фотографи, аби їх побачили, вночі обклеюють місто своїми світлинами. Фестиваль триває 5 днів, і за цей час мистецтво розростається – місто стає суцільною відкритою галереєю [16].

«Я вірю, що будь-яка місцевість може стати потужним джерелом натхнення. Може наштотувати на цікаві думки та ідеї», – переконаний менеджер артрезиденції «Заземлення» Михайло Кулішов.

Улітку 2020 року платформа культурних ініціатив «Ізоляція», у фокусі програмної діяльності якої завжди були найгостріші культурні та соціальні теми, повернулася з Києва на Донбас, а саме в невелике місто Соледар, створивши можливість для місцевих жителів отримати новий естетичний досвід і знання.

Першим масштабним проєктом «Ізоляції» на новому місці стала серія короткострокових резиденцій для митців «Заземлення», яка тривала до серпня 2020 р., і мета якої – мовою сучасного мистецтва привернути увагу до екологічних і соціальних проблем у регіоні, спровокованих людською діяльністю.

На думку краєзнавця М. Кулішова, складно сказати, чи є у місцевої громади запит на сучасне мистецтво, але щоби цей запит був, люди повинні бачити, знати,

мати певний естетичний досвід. М. Кулішов переконаний, що поява в місті «Ізоляції» дасть змогу отримувати цей досвід, бачити щось нове й формувати власну думку щодо сучасного мистецтва, а далі – й потребу в ньому.

Учасники артрезиденції жили в Соледарі й працювали над мистецькими проєктами, щоб залишити їх у місті. Важливо, що дехто з художників активно залучав місцевих підлітків до роботи над проєктами.

Так, мистецький дует із Києва – Ірена Тищенко і Тетяна Павлюк – просто під час презентації запропонували підліткам разом із ними завершити інсталяцію, для якої використали штучну кров, воду та кристали солі. А київські художники Юрій Кручак і Юлія Костерева, які також були резидентами «Заземлення» й представляють мистецьку ініціативу *Open Place*, разом із підлітками створили два відео. Перше – про занедбаний Білокам'янський завод вогнетривких матеріалів. В основі другого – пісня, написана учасниками проєкту.

Під час роботи над відео митці ділилися з молодими людьми концепцією освіти за принципом «рівний рівному» – коли кожен учасник має голос, може пропонувати ідеї, сперечатися та ділитися досвідом незалежно від віку чи соціального статусу.

Подивитися на рідне місто з іншого ракурсу запропонував соледарцям саунд-артист Назарій Заноз. Він тиждень досліджував місто і його звуки, щоб створити десятихвилинну аудіопрогулянку Соледаром та околицями. Присутні на презентації проєкту соледарці намагалися вгадати, де який звук був записаний [17].

У березні 2021 р. на 10-денну артрезиденцію платформи культурних ініціатив «Ізоляція» до Соледара приїхала донецька мисткиня Валентина Бєро. Її проєкт зосереджено на образі людини, який, за словами скульпторки, насправді крихкий, хоча людина володіє багато чим.

«Людина залежить від своїх дій: що ми зробили, те ми потім і маємо. Хоча ми такі “споживачі”, але залишаємось крихкими, бо залежимо від наслідків власних дій. Ось ці прозорі плиточки з соляного кристала, з яких сплетений тулуб, – уособлюють дії людини в епоху антропоцентризму, з них і складається її образ», – пояснює ідею інсталяції авторка.

Тулуб «соляної людини» створено зі соляних кристалів, поєднаних переплетеним оцинкованим дротом. Також ці переплетені кристали нагадують образ міста, адже Соледар – це місто, яке виникло завдяки покладам солі [18].

Митці-резиденти, краєзнавці, куратори погоджуються, що поява сучасної мистецької платформи в промисловому містечку, що налічує менш як 11 000 людей, передбачає багато змін. Це – довгострокова культурна інвестиція в життя міста й регіону. Приїзд митців із усієї України, проєкти, створені в Соледарі, – усе це дає змогу місцевим мешканцям по-новому подивитися на звичні речі, відчутти цінність місця.

А експерти-урбаністи зауважують, що для міста це важливо й у глобальній перспективі – воно чіткіше проступає на туристичній мапі України, приваблює людей, які дізналися про Соледар із новин або дописів у соцмережах, зокрема і митців, які побували на резиденції. Усе це сприяє руйнуванню стереотипів, у яких Донбас асоціюється лише з вугіллям, шахтами, териконами, а зараз ще й із війною.

Із переїздом «Ізоляції» місто отримало ще один туристичний об'єкт, який має зацікавити передусім місцевих жителів, переконаний краєзнавець М. Кулішов. «Якщо туристи з усієї України їдуть у Соледар, щоб побачити соляні шахти, бо для них це щось нове й дивовижне, то для місцевих новим і дивовижним є центр сучасного мистецтва і ті можливості – культурні, мистецькі, соціальні – які він пропонує», – каже він [17].

Можливості, що пропонують такі центри, сприяють не лише культурному збагаченню місцевого населення, а й промоції країни на світовій мапі.

Так, у межах програми поширення сучасного мистецтва у світі від Італійського Міністерства культурної спадщини та туризму фонд «Ізоляція» долучився до проєкту «Одеський епізод» – четвертої частини проєкту «Мое серце пусте як дзеркало», над яким італійський митець Жан Марія Тосатті працює вже третій рік, і який 2020 року реалізував у Куяльнику, на березі одеського лиману.

Куяльницький лиман не вперше став локацією для мистецьких інтервенцій 2010 року, коли тут проходив фестиваль «АртПоле», а з 2017 ця місцевість є сценою ленд-артсимпозіуму «Павутиння».

Зазвичай Тосатті уникає рекламування свого нового епізоду та пояснення своєї концепції, бо, за задумом художника, оптимальним чином його роботи спрацьовують саме для «непідготовленого» глядача, який натрапляє на інсталяцію випадково, не готується до зустрічі з твором мистецтва, а просто опиняється у дивному місці, яке привертає увагу особливою естетикою. До того ж художник намагається сконструювати свої роботи так, щоб глядач проходив маршрут інсталяцією на самоті, а не у натовпі (це не дуже помітно в Одеському епізоді через його розташування на відкритому просторі, але це видно в попередніх епізодах, зрежисованих всередині будівель).

Попередні епізоди проєкту Тосатті реалізував у Катанії, Ризі та Кейптауні. «Саме ці міста змусили художника зупинитись та відчутти особливу крихкість того модусу існування, який ми звикли асоціювати з європейською культурою», – зауважує культурологиня Ксенія Білаш.

Катанійський, Ризький та Кейптаунський епізоди створені в урбаністичному середовищі: художник робить м'які, часом майже непомітні інтервенції в закинуті будівлі, вибудовуючи там масштабні, але ненав'язливі інсталяції. Натомість Одеський епізод відрізняється від попередніх і за загальною спрямованістю, і за способом

реалізації, адже фігури в Куяльнику розташовано не всередині закинутого приміщення, а зовні, на береговій смузі.

Інсталяція складається з восьми вуличних ліхтарів, розставлених хаотично. Щоби встановити їх у м'якій глині, художнику та його помічникам довелося завезти декілька тонн піску та носити його вручну по коліно у мулі. Електромережу також прокладали вручну, під ґрунтом, викопуючи для неї кілометрову траншею. Втім, за словами очевидців, усе це не позначилося на естетиці інсталяції: попри абсурдне розташування на межі з водою, ліхтарі виглядають надзвичайно органічно, так, ніби завжди там були.

«Лаконічний жест художника – всього вісім ліхтарів, – дозволяє нам відчутти особливу темпоральність цього місця, де закинуті санаторські будівлі як привиди минулого підводять нас до думки про теперішню крихкість цивілізації та про ймовірний вигляд нашого майбутнього, де кінець світу означає лише кінець світу людства», – пояснює К. Білаш.

В інсталяції Тосатті важливе все – і берег, і лиман, і закинутий санаторій. Важливо, що Куяльник, розташований всього за 15 км від залізничного вокзалу Одеси, стає не просто локацією, а активним протагоністом проєкту.

Експерти пояснюють магнетизм робіт Тосатті тим, що, потрапляючи у простір його артоб'єктів, глядач мимоволі починає діяти як перформер. Сам же художник виступає режисером стосовно глядача-перформера: він конструює естетичні інсталяції таким чином, щоб їхні окремі частини привертали особливу увагу глядача, задавали маршрут інсталяцією, наводили на роздуми.

Усі роботи Тосатті ґрунтуються на тривалому та детальному дослідженні країни, що стає локацією чергового епізоду. Як пояснює сам художник, лише таким чином йому вдається позбутись зовнішніх стереотипів щодо країни, її населення, та віднайти із нею зв'язок.

В Україні, наприклад, митець провів майже рік. Спочатку він вивчав конфліктну ситуацію на Сході і як можливі локації розглядав Донецьк та Севастополь. Також художник відвідував Чорнобиль, який, за його словами, досі є головною візитівкою України за кордоном, і був вражений тріумфом природи, яка за 30 років позбулася майже всіх видимих слідів антропогенного впливу.

Власне своїм твором Тосатті вважає не так інсталяцію, як ту реакцію, яку вона викликає у глядача: він називає свої епізоди «дзеркалами», які він створює, щоб дати глядачам можливість побачити відображення себе як портрета певного місця, часу й культури.

Епізоди Тосатті розраховані на 1-2 місяці, після чого художник демонтує інсталяцію та береться до нового епізоду. Так, інсталяцію в Куяльнику можна було побачити до 15 січня 2021 року, а продовженням проєкту стане наступна інсталяція у Стамбулі, яка разом із Одеським епізодом утворить диптих «Травма».

Культурологиня К. Білаш звертає увагу на те, що всі ті речі, які ми звикли оцінювати як недбалість комунальників та занедбаність міста, Тосатті розцінює зі зовсім іншої точки зору – як прояв особливої вітальності, сили природи [1].

Такий підхід дозволяє по-новому зрозуміти й відчувати простір, особливо у малих містах, побачити ті можливості, яких ті, хто там живуть, раніше не помічали чи не сприймали за такі [19].

Науковці й практики все частіше стверджують, що нарешті настав час, коли урбаністичні дослідження перестали бути привілеєм великих міст, тому саме зараз є сенс орієнтуватися на розвиток – і мистецький, і економічний – малих містечок у найближче десятиріччя.

1 грудня 2020 р. стартував проєкт «Південне узбережжя України: від дослідження до розвитку: Генічеськ-Скадовськ 2030», який виконується ГО «*Urban Republic*» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (*USAID*).

На думку проєктної команди, Генічеськ та Скадовськ – ключові міста південного узбережжя України, на яких можна розгорнути програми урбаністичного розвитку прибережних міст і територій, а набутий досвід тиражувати й адаптувати в інших містах, враховуючи локальну специфіку.

«У більшості невеликих міст східної і південної України схожі проблеми. Вони страждають на одну й ту саму “урбаністичну” хворобу, яка називається “місто-неформат”, – коментує необхідність і своєчасність проєкту архітектор Ігор Лялюк. – У представника класичного європейського міста завжди виникає питання – “Де я? У місті чи в селі?” Адже його уявлення про місто й міський досвід абсолютно не співвідносяться з тим, що він бачить навколо себе».

Тому головним завданням проєкту є дослідити урбаністичний потенціал Генічеська і Скадовська, переосмислити розвиток цих міст та дотичних до них територій та розробити такі сценарії просторового розвитку міст (включаючи варіанти розвитку міських набережних), які б сприяли підвищенню їхньої інвестиційної привабливості.

Експерт проєкту Сергій Дяченко, краєзнавець, дослідник історії архітектури Півдня, підкреслює міждисциплінарний характер проєкту, до якого залучені експерти-соціологи, економісти, екологи, інвестиційні політики, представники сфери культури та туризму, проте наголошує, що важливою є думка не тільки зовнішніх експертів, а й бачення самих мешканців цих міст.

«У будь-якому разі цей проєкт змусить їх подивитися на власне місто іншими очима», – каже він.

За словами І. Лялюка, «суперзавданням проєкту» є розбудити в жителях Генічеська та Скадовська містян. «Містянин – не пасивна позиція, ми не є містянами тільки за фактом прописки. Містянин – це людина, яка відповідальна за своє місто і бере участь в прийнятті рішень щодо його життя й розвитку. Якщо ви не маєте

можливість брати участь в процедурі прийняття рішень, ви не можете й відповідати за об'єкт управління, за своє місто» [20].

Ще один проєкт за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (*USAID*), сфокусований на популяризації історії міст, було запущено навесні 2020 р. Запорізьким науковим товариством ім. Якова Новицького. Його назва – «Яка твоя історія?», а охоплює він три міста – Запоріжжя, Бердянськ і Мелітополь.

Серед завдань проєкту – підтримка проведення у цих містах низки партисипативних історичних виставок і фестивалів, а також створення мереж інноваційних і активних громадян. Важливою складовою проєкту є виявлення, копіювання, систематизація та популяризація джерел із міської історії з акцентом на кіно- та фотодокументах. Виявлені документи стануть основою пересувних історичних виставок, які впродовж часу реалізації проєкту виставлятимуться в різних локаціях Запоріжжя, Бердянська й Мелітополя, а після завершення проєкту експонуватимуться стаціонарно. На основі кінодокументів планується підготувати низку фільмів, які демонструватимуться, зокрема, на відкритих майданчиках під час заходів проєкту.

Наприкінці проєкту в Запоріжжі, Бердянську й Мелітополі будуть проведені історичні фестивалі, складовими програм яких стануть лекції з урбаністичної проблематики, практикуми з містянами, діяльність кінотеатрів просто неба, екскурсії навколо локацій фестивалів тощо. Також організатори розробляють тематичні екскурсії та квести, інтерактивну історичну настільну гру, мета якої – об'єднати людей навколо цінностей та історії їхньої Батьківщини, дозволити по-іншому подивитися на «обличчя» своїх міст [21].

Упродовж двох тижнів по-іншому подивитися на «обличчя» свого міста мали змогу й мешканці Хмельницького завдяки артінсталяції, яку там представив київський художник Антон Логов.

Інсталяція складалася з трьох окремих фігур – «А», «О» і «Т», розташованих у різних локаціях і поєднаних одним маршрутом.

Першим об'єктом мистецького маршруту стала фігура «А», яка за словами автора – символ початку чогось нового, своєрідний тунель із минулого в майбутнє.

У центрі другої фігури митець залишив біле вікно, яке символізувало літеру «О», і яке, власне, стало улюбленою фотозоною хмельниччан. «Люди там активно фотографуються, і це насправді показує зв'язок автора й глядача... Ця робота стоїть в своєрідному діалозі з деревами. Оскільки зроблена з дерева і має форму крони», – прокоментував художник.

Завершувався мистецький маршрут інсталяцією літери «Т», яка стала своєрідною метафорою до перекладацького фестивалю «*Translatorium*», який щороку проходить у Хмельницькому.

«Фігура, зроблена з дерева та сітки, – це умовні кордони, які ми самі собі створюємо і не можемо через них перестрибнути, – пояснив художник. За його словами, ця робота показує що за кордонами теж існує світ, а сама буква «Т» уособлює «*Translatorium*», тобто процес, коли мову мистецтва перекладають мовою літератури, спілкування.

Усі три роботи створені зі старих дерев'яних дощок, палет та металевих бочок. У кожній інсталяції використано три кольори – жовтий, сірий та червоний.

«У цих роботах увага зосереджена на темі співпраці, яка є також концепцією цьогорічного заходу, – пояснила кураторка фестивалю «*Translatorium*» Вероніка Ядуха. – Тільки у співпраці різних людей, різних галузей можна створити новий культурний продукт. Приємно, що ця наша спільна робота набула такого резонансу серед містян. Із нами багато спілкувалися й пропонували свої інтерпретації. А це саме та ідея, яку ми намагалися втілити, – мистецтво, яке провокує на роздуми» [22].

Пороздумувати та переосмислити непросту, подекуди трагічну історію Острога ХХ століття через спогади людей, які жили в місті, навчалися чи служили там, запропонували мешканцям та гостям Острога ініціатори проєкту «Вікна історій», який став переможцем конкурсу мінігрантів від *ReHERIT*, що реалізується за підтримки Європейського Союзу.

Проєкт фото- та аудіоінтервенцій у міський простір, представлений у травні 2020 року громадською організацією «Братство імені князів Острозьких», покликаний розповісти історію Острога від найдавніших часів до сучасності [23].

«Ми довго вагалися, яку ж саме ідею та тему обрати, але вирішили спробувати висвітлити складну, трагічну історію міста минулого століття. І вже опісля реалізації проєкту, можу сказати, що це було гарне рішення», – каже автор проєкту Андрій Брижук.

У замуrowаних вікнах міського простору знайшли своє місце 5 інсталяцій, що за допомогою аудіо, старих фото та *QR*-кодів «повертають голос» особистим історіям, переживання восьми людей, що у певний період свого життя були пов'язані з Острогом.

Охочі можуть пройти повний маршрут «Вікнами історій» або послухати їх на порталі *izi.travel* у вільному доступі. Також «Братство імені князів Острозьких» пропонує у Туристично-інформаційному центрі Острога безкоштовні туристичні карти з позначеними локаціями «вікон».

За словами співавторки ідеї Анастасії Драчук, цей проєкт став відкриттям не лише для містян, але й для команди завдяки використанню нового формату розповіді – аудіодоріжкам, дослідженню нових, незнаних раніше тем, пошуку особистих прив'язок / паралелей з історіями власних родин [24].

Такі проєкти, на думку організаторів, змінюють кожного, хто будь-яким чином дотичний до них, змінюють місто й суспільство загалом.

Нові будівлі та простори у місті, а також мистецькі події, до яких їх залучають, не лише показують сучасні архітектурні тенденції, але й прагнуть відповідати потребам, стилю життя та цінностям містян.

Архітектори та дизайнери відстежують найсучасніші ринкові тенденції, детально вивчають клієнтський досвід і впроваджують нові технологічні рішення, щоб допомагати митцям, надихати їх створювати унікальні проєкти, а ще – пробуджувати нові сенси розуміння простору й себе в цьому просторі [8].

Скульптор Віталій Кохан зауважує: «У Києві та Харкові дуже багато транзитних зон, які колись були заплановані як *public space*. Ці місця тепер просто не використовуються за призначенням та залишаються непомітними. Існує шанс, що об'єкт мистецтва, що може стати частиною такої зони, змінить соціальний клімат навколо себе та приверне увагу громади своєю присутністю. Об'єкт мистецтва може стати важливим елементом комунікації в місті, певною точкою збору смислів» [25].

Від такої співпраці митців і мешканців місто завжди виграє, – переконані урбаністи й художники. Це потрібно людям – попри проблеми й клопоти – бачити красу. Міста, оформлені хаотично, без логічної динаміки, тиснуть на мешканців. Та коли на вулицях з'являються твори сучасного мистецтва як осередки креативу, нових ідей – у місті легше жити, переконана кураторка К. Рай [3].

На її думку, формула того, яким має бути об'єкт у місті, звучить так: мистецький об'єкт має працювати з наративом і викликом міста, вводити людину в контекст міста – не заважати їй, а витягувати її на інший рівень осмисленості, але так чи інакше – працювати з містом.

Майже завжди публічний простір та мистецький об'єкт у ньому – це певний компроміс між смаковими вподобаннями. Проте художник не має йти на компроміс, який буде знецінювати основний глобальний меседж його твору. Тут важливо, щоб митець продукував артикульовані сенси, які будуть робити суспільство кращим, вільнішим, а мистецтво – змінюватиме соціокультурний клімат на краще через підтримку внутрішніх та міжкультурних діалогів і культурної дипломатії.

Саме така позиція – шлях до формування європейського суспільства й поліпшення навколишнього простору [9; 10].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білаш К. «Моє серце пусте як дзеркало»: несподіванка сучасного мистецтва у Куяльнику / Ксенія Білаш [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2021/01/03/474178_moie_sertse_puste_yak_dzerkalo.html (дата звернення 24.03.2021).
2. Літери про мистецтво. Від «Е» до «І» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://new.pinchukartcentre.org/alphabet/e-i> (дата звернення 07.04.2021).
3. Катаєва М. Людина і простір: що подивитися на Скульптурному проєкті в Києві / Марія Катаєва // Вечірній Київ. – 2019. – 17 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/31434/> (дата звернення 20.04.2021).
4. Ліщук Д. Вуличний художник Бенксі встановив свою роботу на бієнале у Венеції / Діана Ліщук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://novyny.org/2019/05/23/vulychnyi-khudozhnyk-benksi-vstanovyv-svoiu-robotu-na-biiennale-u-venetsii/> (дата звернення 20.04.2021).
5. У Парижі відкриється перший в світі плавучий артцентр [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tsn.ua/tourism/u-parizhi-vidkriyetsya-pershiy-v-sviti-plavuchiy-art-centr-1327473.html> (дата звернення 20.04.2021).
6. Мости через Темзу стали артпроєктом [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tsn.ua/tourism/mosti-cherez-temzu-stali-artproyektom-1380942.html> (дата звернення 20.04.2021).
7. Катаєва М. У столиці на березі річки Либідь створять мистецький простір / Марія Катаєва // Вечірній Київ. – 2021. – 15 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/51697/> (дата звернення 19.04.2021).
8. Хмарочос. П'ять кращих сучасних локацій Києва – театр, зелений дах й ревіталізована промзона [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2020/08/25/p-yat-krashhyh-suchasnyh-lokatsij-kyueva-teatr-zelenyj-dah-j-revitalizovana-promzona/> (дата звернення 20.04.2021).
9. Як мистецтво впливає на місто та де йому місце. Підсумки дискусії в рамках проєкту Frontier [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.prostranstvo.media/jak-mistectvo-vplivaie-na-misto-ta-de-jomu-misce-pidsumki-diskusii-v-ramkah-proiektu-frontier/> (дата звернення 20.04.2021).

10. Браїловська Г. У Києві відбудеться мистецький форум за участі зірок світової скульптури «Реформуючи простір» / Галина Браїловська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://be-inart.com/post/view/3120> (дата звернення 18. 04. 2021).
11. Катаєва М. Як скульптура змінює місто: в столиці відкривається проєкт «Реформуючи простір» / Марія Катаєва // Вечірній Київ. – 2019. – 12 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/31310/> (дата звернення 15. 04. 2021).
12. Лекція Жауме Пленси [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://m17.kiev.ua/calendar/lektsiya-zhaume-plensy/> (дата звернення 15. 04. 2021).
13. Абдулаєва Р. «Красиво лише здалеку»: чиновники, архітектори, митці, девелопери про наші міста / Ріана Абдулаєва [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://platfor.ma/topic/krasuvo-lyshe-zdaleku-chynovnyku-arhitektory-myttsi-developery-pro-nashi-mista/> (дата звернення 08. 04. 2021).
14. Діана Попова: «Ми продовжуємо наші мистецькі інтервенції в місті» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://kyivcity.gov.ua/news/diana_porova_mi_prodozhuyemo_nashi_mistetski_interventsi_v_misti/ (дата звернення 25. 03. 2021).
15. 10 скульптур, які ви повинні знати. Ентоні Гормлі [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uk.luxurytraveltoindia.com/10-sculptures-you-should-know-by-antony-gormley-13471> (дата звернення 01. 04. 2021).
16. Петрик Х. Odesa Photo Days Festival: інтервенція мистецтва в публічний простір / Христина Петрик [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.prostranstvo.media/uk/odesa-photo-days-festival-intervenciya-mystecztva-v-publichnyj-prostir/> (дата звернення: 19. 04. 2021).
17. Кулішов М. Заземлитись-надихнутись: як сучасне мистецтво може змінити життя маленького міста. Досвід платформи культурних ініціатив «Ізоляція» в Соледарі Донецької області / Михайло Кулішов [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mind.ua/openmind/20223771-zazemlitis-nadihnulis-yak-suchasne-mistectvo-mozhe-zminiti-zhittya-malenkogo-mista> (дата звернення 09. 04. 2021).
18. Жукова Н. Сіль, дріт та світло: У Соледарі з'явилася ще одна інсталяція з кам'яної солі (ФОТО) / Наталія Жукова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://freeradio.com.ua/sil-drit-ta-svitlo-u-soledari-z-iavylasiashche-odna-instaliatsiia-z-kam-iano-i-soli-foto/> (дата звернення 12. 04. 2021).
19. Семеняк О. Віталій Шупляк: «Для мене важливим є експеримент, гра з формою, спостереження» / Оксана Семеняк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/vitalij-shupliak-dlia-mene->

- vazhlyvym-ie-eksperyment-hra-z-formoiu-sposterezhennia.html (дата звернення 11. 04. 2021).
20. Урбаністична інтервенція на Південне узбережжя – від проекту до розвитку [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://polikherson.info/society/3002-urbanistichna-intervenciya-na-pivdenne-uzberezhzhja-vid-proyektu-do-rozvitku.html> (дата звернення 15. 04. 2021).
21. Констатінова В., Лиман І. / Вікторія Констатінова, Ігор Лиман [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: Урбаністичний проєкт «Яка твоя історія?» <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/124/132> (дата звернення 15. 04. 2021).
22. Мітрашко Ю. Мистецтво, яке провокує: у Хмельницькому відкрили артінсталяцію / Юна Мітрашко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://ye.ua/kultura/45091_Mistectvo_yake_provokuye_u_Hmelnickomu_vidkrili_art_instalyatsiyi.html (дата звернення 12. 04. 2021).
23. В Острозі стартував проєкт зі спогадами мешканців міста ХХ століття [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://charivne.info/news/vostrozistartuvavproektzispohadamimeshkantsivmistakhkhstolittya> (дата звернення 05.04. 2021).
24. ЄС допоміг розповісти історію Острога в сучасному форматі [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://euukrainescoop.net/-2020/12/18/%D1%94%D1%81/> (дата звернення 05. 04. 2021).
25. Об'єднувати мистецтво, простір і людей. Дискусія «Новий монумент» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.culturepartnership.eu/ua/article/art-people-space> (дата звернення 14. 04. 2021).
26. Головчин О. На вулицях Львова з'являються інсталяції і малюнки невідомого автора: хто такий dart_painter / Ольга Головчин [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://galnet.fm/na-vulytsyah-lvova-z-yavlyayutsya-instalyatsiyi-i-malyunku-nevidomogo-avtora-hto-takyj-dart_painter/ (звернення 12. 04. 2021).

Матеріал підготувала

М. Б. Лелик,
головний бібліограф
відділу наукового аналізу
та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,16. Б/т. Зам. 43. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12